

जोखीम समुदाय विकास योजना (VCDP) प्रतिवेदनको कार्यकारी सारांश

१. परिचय

नेपालको राष्ट्रिय विद्युत प्रसारण प्रणालीको सुदृढीकरणका लागि आवश्यक देखिएको भरतपुर-वर्दघाट २२० के.भी. प्रसारण लाईनको निर्माण नेपाल विद्युत प्राधिकरणद्वारा भइरहेको छ । विश्व बैंकको ऋण सहायता तथा नेपाल सरकार एवं नेपाल विद्युत प्राधिकरणको लगानीमा निमार्णाधीन यो प्रसारण लाईन तयार भएपछि देशमा उपलब्ध विद्युत शक्तिलाई माग अनुसार एउटा भौगोलिक क्षेत्रबाट अर्को भौगोलिक क्षेत्रसम्म प्रसारण गर्न सकिन्छ । निर्माणाधीन र भविष्यमा निर्माण हुने जलविद्युत केन्द्रहरुबाट उपलब्ध हुने विद्युत शक्ति समेत यसै लाइनद्वारा देशका विभिन्न भागमा प्रसार गर्न सकिनेछ ।

देशमा विद्यमान रहेको एकीकृत प्रसारण प्रणालीमा निर्माणाधीन भरतपुर-वर्दघाट २२० के.भी. प्रसारण लाइनको महत्वपूर्ण भूमिका हुनेछ किनकि यो आयोजना नेपालको मध्य भागमा रहेकोले देशको पश्चिमी क्षेत्रमा उत्पादन हुने विद्युतशक्तिलाई माग बढी हुने पूर्वी क्षेत्रमा प्रवाह गर्न सहज हुनेछ । यसबाट ऊर्जा क्षेत्रमा रहेको माग र आपूर्ति बीचको असन्तुलन हट्न गई समग्र देशको आर्थिक विकासमा समेत टेवा पुग्ने छ ।

आयोजनाको प्रस्तुत जोखिम समुदाय विकास योजना (Vulnerable Community Development Plan, VCDP) प्रतिवेदन नेपालको प्रचलित ऐन/नियम तथा विश्व बैंकको नीति/मार्गदर्शन अनुरूप तयार पारिएको छ ।

२. आयोजनाको परिचय

भरतपुर-वर्दघाट २२० के.भी. प्रसारण लाईन ७३.५ कि.मी. लामो हुनेछ । चितवन जिल्ला, भरतपुर नगरपालिकाको आँपटारीमा बन्ने नयाँ-भरतपुर सव्स्टेशनबाट शुरु भई यो प्रसारण लाइन नवलपरासी जिल्लाको माकर गा.वि.स. स्थित विद्यमान वर्दघाट सव्स्टेशनमा पुगेर टुंगिन्छ । प्रसारण लाइन मार्गमा चितवन जिल्लाको एउटा नगरपालिका र नवलपरासी जिल्लाको १४ गा.वि.स. हरू पर्दछन् । प्रस्तावित भरतपुर-वर्दघाट प्रसारण लाईनले नेपालको मध्य तथा पश्चिम भागको दुन उपत्यका, चुरे पर्वत र तराई क्षेत्र पार गर्दछ । प्रसारण लाईनको अधिकांश भाग (करिब ८०%) वनक्षेत्र भएर गएको छ भने १८% भाग कृषियोग्य जमीनमा पर्दछ र बाँकी भागले सडक/खोलानाला आदि पार गर्दछ ।

प्रसारण लाईनमा प्रयोग हुने टावरको औषत उचाई ४५ मिटर हुनेछ भने प्रत्येक टावरको जगको क्षेत्रफल औषतमा १२.५ मि. X १२.५ मि. हुनेछ। एक टावर देखी अर्को टावर बीचको दूरी औषत ३५० मी. र प्रसारण लाइनको अधिकार सीमा (Right of Way, RoW) ३० मी (केन्द्र देखी दायाँ १५मी बायाँ १५ मी) को हुनेछ।

प्रसारण लाइन रेखाङ्कन गर्दा सकेसम्म बस्तीहरु, भौतिक तथा धार्मिक संरचनाहरु, विद्यालय र अन्य सामुदायिक संरचनाहरु छल्ने प्रयास गरिएको छ। आयोजनाको निर्माण अवधि करिब २ वर्षको हुनेछ। प्रसारण लाईन निर्माणमा करिब २५० जना व्यक्तिहरु संलग्न रहनेछन् जसमध्ये ४० जना जति दक्ष, ६० जना जति अर्धदक्ष र १५० जना जति अदक्ष कामदारहरु रहने आंकलन गरिएको छ। अदक्ष कामदारहरु सम्भव भएसम्म स्थानीय हुनेछन्।

३. अध्ययन विधि

जोखीम समुदाय विकास योजना (VCDP) प्रतिवेदन तयार गर्दा प्राथमिक तथा सहायक दुवै प्रकारका तथ्याङ्कहरुको सहयोग लिइएको छ। प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनमा गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै अनुसन्धान विधिहरुको प्रयोग गरिएको छ। तथ्याङ्क संकलन गर्दा यस सम्बन्धमा उपलब्ध प्रकाशित सामाग्रीको पुनरावलोकन, गा.वि.स. स्तरीय सूचना संकलन, आयोजना प्रभावितहरु बारे गरिएको सर्वेक्षण तथा प्रभावित भौतिक सम्पती (नीजि तथा सार्वजनिक) को लगतको विश्लेषण आदि प्रयोग गरिएको छ।

अध्ययनको क्रममा सर्भेक्षण गरिएका कूल १०५ आयोजना प्रभावित घरधुरीहरुमध्ये ३० घरधुरीहरु जोखीम समुदायको रहेको छ। जोखीम समुदायका घरधुरीहरुसहित कूल १३ ठाउँमा सहभागीता मुलक ग्रामीण लेखाजोखा कार्यक्रम (Participatory Rapid Appraisal, PRA), चार स्थानहरुमा लक्षित समुदाय छलफल (Focused Group Discussion, FGD) का साथै केही वजार सर्भेक्षण तथा केही मुख्य सूचकहरुसंगको सर्भेक्षण कार्य (Key Informant Survey, KIS) समेत सम्पन्न गरिएका थिए। उल्लेखित तरिकाहरुको अलावा स्थानीय सरकारी तथा गैह्र सरकारी निकायहरुसंग समेत अनौपचारिक छलफल/परामर्श गरिएको थियो। जोखीम समुदाय विकास योजना विश्व बैंकको प्रचलित निति तथा नेपाल सरकारको प्रचलित कानूनी व्यवस्था आदिको अधीनमा रही तयार पारिएको हो।

आयोजनाको जोखीम समुदाय विकास योजनाले घरधुरीलाई दुई श्रेणीमा विभाजन गरेको छ :-

१. टावरले प्रभावित पारेका घरधुरी,
२. प्रसारण लाइन मार्गमा परेका घरधुरी/संरचना

आयोजना संचालन गर्दा घर, जग्गा वा दुवै सम्पत्ती स्थायी रूपमा अधिग्रहणमा पर्ने परिवारहरूलाई प्रस्तुत प्रतिवेदनमा “आयोजना प्रभावित परिवार (Project Affected Family, PAF)” भनी देहायअनुसार परिभाषित गरिएको छ :-

- सीमान्तकृत रूपमा प्रभावित घरधुरी :- आफ्नो स्वामीत्वमा रहेको कूल जमीनको १०% भन्दा कम क्षति हुने घरधुरी ।
- गम्भीर रूपमा प्रभावित घरधुरी :- आफ्नो स्वामीत्वमा रहेको कूल जमीनको १०% भन्दा बढी क्षति हुने घरधुरी । आवासीय संरचनामा क्षति हुने घरधुरीहरू समेत यसै कोटीमा पर्दछन् ।

प्रस्तुत प्रतिवेदनमा निम्न समुदायलाई जोखिम-सम्भावित समुदाय मानिएको छ :-

- महिला मूली भएको घरधुरी,
- दलितका घरधुरीहरू ।

४. नीति पुनरावलोकन

आयोजना संचालन गर्दा प्रस्तावकले नेपाल सरकारको कानूनी प्रावधानहरू एवं विश्व बैंकको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा नीतिहरूको पालना गर्नेछ । प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गर्दा देशमा प्रचलित ऐन/नियमहरू जस्तै : जग्गा प्राप्ति ऐन, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, विद्युत नियमावली, विश्व श्रम संगठनको माहासन्धी तथा विश्वबैंकको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा नीतिहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

५. सम्बद्धहरूबीच परामर्श एवं गुनासो व्यवस्थापन

यसप्रतिवेदन तयार गर्दा सरोकारवाला व्यक्ति तथा संघसंस्थासंग वृहत छलफल गरिएको थियो । स्थानीय व्यक्तिहरूद्वारा उठाईएका विषय तथा व्यक्त गरिएका चासोहरूमा प्राप्त हुने क्षतिपूर्ति, जीवनस्तर सुधारका कार्यक्रमहरूको संचालन, क्षति-न्यूनीकरण/वातावरणीय अभिवृद्धि कार्यक्रमहरूको संचालन, भौतिक संरचना तथा सामुदायिक सहयोग कार्यक्रम सम्बन्धी पर्दछन् । बहुसंख्यक क्षेत्रका व्यक्तिहरूद्वारा प्रसारण लाईन मार्गप्रति सहमति जनाईएको छ ।

जग्गा तथा अन्य सम्पत्तीको क्षतिपूर्ति वितरण प्रकृत्यामा उत्पन्न हुनसक्ने असहमतिका विषयहरु सुनुवाईको लागि एउटा गुनासो सम्बोधन संरचना स्थापना गरिने छ । जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्स्थापना इकाईमा गुनासो-दर्ता पुस्तिका खडा गरिनेछ । आयोजना प्रभावित एवं स्थानीय व्यक्तिहरुले उक्त इकाईमा आफ्ना उजुरीहरु दिन पाउनेछन् ।

६. आयोजना क्षेत्रको विद्यमान अवस्था

सर्वेक्षण गरिएका ३० जोखिम समुदाय घरधुरीहरुका जम्मा १७२ जनसङ्ख्यामध्ये ९१ (५२.९१%) जना पुरुष र ८१ (४७.०९%) जना महिला रहेका छन् । जोखिम समुदायका ८८.३४% व्यक्ति साक्षर छन् । कृषि र ज्यालादारी जोखिम समुदायका मानिसहरुको प्रमुख पेशा हो । केही मानिसहरु नोकरीमा समेत संलग्न देखिन्छन् । सर्वेक्षण गरिएका घरधुरीहरुमध्ये ७२.०९% जनसंख्या (१४-५९ उमेर समूहका) आर्थिक रूपले सक्रिय छन् ।

सर्वेक्षण गरिएका घरधुरीको औषत वार्षिक आम्दानी रु १,५६,०५५/- पाईएको छ, जसमा गैह्र-कृषि क्षेत्रको योगदान ८८.४४ % छ । त्यसैगरी, सर्वेक्षण गरिएका घरधुरीको औषत वार्षिक खर्च रु १,०९,७४६ /- पाईएको छ । कुल खर्चमध्ये खाद्यान्नमा हुने खर्चले ४८.५८% हिस्सा ओगट्दछ । सर्वेक्षण गरिएका जोखिम समुदायका घर धुरीहरुको कुल जग्गा स्वमित्व ७.३४ हेक्टर छ भने औषत जमिन स्वमित्व ०.२४ हेक्टर रहेको छ । सर्वे गरिएका जोखिम समुदाय घरधुरीमध्ये ८३.३३% घरधुरी सीमान्तकृत किसान (जसको जग्गा स्वामित्व ०.५ हेक्टर भन्दा कम छ) को रहेका छन् । त्यस्तै, बाँकी १६.६७% साना किसान (जसको जग्गा स्वामित्व ०.५ देखि १.५ हेक्टर सम्म रहेको छ) को रहेका छन् । जोखिम समुदायमा पनि धान मुख्य बालीको रूपमा रहेको छ । ५३.८३% खाद्यान्न बालीको अंश धानको रहेको छ । त्यसपछि क्रमश गहुँ, मकै, तेलहन, र दलहन बालीको रहेको छ ।

७. प्रभाव मुल्याङ्कन

आयोजनाबाट प्रभावित जोखिम समुदायका ३० घरधुरीमध्ये २१ घरधुरीहरु आफ्नो स्वामीत्वमा रहेका संरचनाहरु प्रसारण मार्गमा परेको कारणबाट र ९ घरधुरीहरु आफ्नो जग्गामा टावर परेको कारणबाट प्रभावित भएका छन् । ९ घरधुरीको स्वामीत्वमा रहेको कुल ०.१४१ हेक्टर जग्गा निर्माण गरिने ९ वटा टावरहरुका लागि अधिग्रहण गरिनेछ । सर्वेक्षण गरिएका जोखिम समुदायका घरधुरीहरुमध्ये ७ घरधुरी (७७.७७%) को आफ्नो स्वामीत्वमा रहेको कुल जग्गाको १० % भन्दा कम जग्गा प्रभावित हुनेछ भने बाँकी २ घरधुरीहरु (२२.२३%) को स्वामीत्वमा

रहेको कूल जग्गाको १०% भन्दा बढी जग्गा प्रभावित हुनेछ । आयोजना निर्माणको कारणबाट २१ घरधुरीहरूको स्वामीत्वमा रहेको घरको अतिरिक्त अन्य संरचना (गोठ र शौचालय) समेत प्रसारण मार्गमा पर्ने देखिन्छ । प्रसारण मार्गमा संरचनाहरू पर्नगई प्रभावित हुने उल्लेखित यी घरधुरीहरूमध्ये ९ वटा दलित र १२ वटा महिला घरमुली भएको घरधुरीहरू पर्दछन् । कुल प्रभावित घरहरूमध्ये ५०% कच्ची, ३५% अर्धपक्की र १५% पक्की रहेका छन् । यसका अतिरिक्त, जोखिम समुदायका स्वामीत्वका ८ वटा रुखहरू समेत प्रसारण मार्गमा पर्ने देखिन्छ ।

८. न्यूनीकरण तथा अभिवृद्धि सम्बन्धी उपायहरू

पहिचान गरिएका नकारात्मक प्रभावहरू न्यून गर्ने तथा आयोजना संचालनबाट उच्चतम लाभ दिलाउन उपयुक्त उपायहरूको प्रस्ताव गरिएको छ । आयोजना प्रभावित घरपरिवार तथा समुदायमा पर्ने नकारात्मक प्रभाव न्यून गर्न क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापन कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछन् । त्यस्तै, आयोजना संचालनबाट फाईदाहरू हासिल गर्न अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछन् ।

आयोजना प्रभावितलाई पर्न सक्ने सामाजिक-आर्थिक प्रभाव न्यून गर्न अवलम्बन गरिने उपायहरूमा

- (क) प्रभावित संरचना (घर, भौतिक संरचना, रुख आदि) को क्षतिपूर्ति दिइने ।
- (ख) आवासीय घर स्थानान्तरण गनुपर्ने व्यक्तिहरूलाई विस्थापन र यातायात खर्च दिइने ।
- (ग) जीवनस्तर कायम राख्न सहायक हुने विभिन्न सीप अभिवृद्धिका तालिमहरू संचालन गरिनेछन् ।

प्रभाव-न्यून गर्ने माथिका उपायहरूको अतिरिक्त यस्ता समुदायका मानिसहरूलाई कम्प्युटर तालिम, मोबाईल मर्मत तालिम, सिलाई बुनाई तालिम तथा सहयोग, लैंगिक तथा सामाजिक समता तालिम, पशुपालन तालिम तथा सहयोग, फर्निचर तालिम र मुसहर घरधुरीहरूको लागि रिक्सा खरिद गरी वितरण गर्ने आदि कार्यक्रमहरू प्रस्ताव गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त यस्ता समुदाय बसोबास गर्ने प्रमुख स्थानहरू जस्तै: अरुण खोला बजार नजिकको कामी दमाई समुदाय, मुकुन्दपुरको सुनुवार बस्ति, हर्कपुरको कामी र सुनुवार बस्ति र माकर गा.वि.स.को मुसहर थारु बस्तिमा समुदाय-सहयोग र अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू समेत सञ्चालन गरिने छ । माथि प्रस्तावित प्रभाव न्यूनीकरण, अभिवृद्धिका कार्यक्रम र समुदाय-सहयोग कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा आयोजना निर्माणमा स्थानीयहरूको सहयोग प्राप्त हुनेछ ।

९. संस्थागत व्यवस्था र कार्यान्वयन तालिका

आयोजना व्यवस्थापन तथा VCDP कार्यान्वयनको सम्पूर्ण कार्यका लागि भरतपुर-वर्दघाट २२० के.भी. प्रसारण लाईन आयोजना जिम्मेवार हुनेछ । सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनमा उल्लेखित व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न केन्द्रीयस्तर तथा आयोजनास्तरमा संस्थागत व्यवस्थाहरुको पहिचान तथा प्रस्ताव गरिएको छ । केन्द्र स्तरमा वातावरण तथा सामाजिक अध्ययन विभाग (ने.वि.प्रा.), ऊर्जा मन्त्रालय तथा विद्युत विकास विभाग पर्दछन् । पछिल्ला दुई निकायहरुले मूलतः कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नेछन् । आयोजनास्तरमा आयोजना प्रमुख/जग्गा अधिग्रहण तथा पुनःस्थापना इकाई, भरतपुर-वर्दघाट वातावरण तथा सामाजिक अनुगमन इकाई, क्षतिपूर्ति निर्धारण कमिटी, स्थानीय परामर्शदातृ मञ्च, निर्माण ठेकेदार तथा जिल्ला स्तरीय निकायहरु पर्दछन् । दातृ निकायले विशेषतः ऋण संभौतामा उल्लेखित कुराहरु पालना भए/नभएको अनुगमन गर्दछन् ।

जोखिम समुदाय विकास योजनाका कार्यक्रमहरु २ वर्षको अवधिमा कार्यान्वयन गरिनेछन् ।

१० अनुगमन

जोखिम समुदाय विकास योजना प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमनका लागि केन्द्रीय र आयोजना स्तरीय व्यवस्था गरिएको छ । केन्द्रीय स्तरमा ने.वि.प्रा.को वातावरण तथा सामाजिक अध्ययन विभागद्वारा प्रतिवेदन कार्यान्वयन तथा सोको अनुगमन हुनेछ । ऊर्जा मन्त्रालय र विद्युत विकास विभागद्वारा समेत अनुगमन हुनेछ । आयोजनाको कार्यालय, वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन इकाई, क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति, स्थानीय परामर्शदातृ मञ्च, निर्माण ठेकेदार आदि पनि यस प्रतिवेदन कार्यान्वयनप्रति जवाफदेही हुनेछन् ।

११. वजेटको व्यवस्था

जोखिम समुदाय विकास योजना प्रतिवेदनमा उल्लेखित प्रभाव न्यूनीकरण र अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न रु ५३ लाख लागत लाग्ने अनुमान गरिएको छ र सोही अनुसारले वजेटको व्यवस्था गरिएको छ ।

१२. उपसंहार

जोखिम समुदाय विकास योजना मूल्यांकनबाट देखिएअनुसार आयोजना संचालनबाट जोखिम समुदायमा पर्ने प्रभाव न्यून देखि मध्यम स्तरसम्मका छन् । साथै, पर्नसक्ने प्रभावहरु न्यून गर्न वा हटाउन सकिने किसिमका छन् । अतः जोखिम समुदायको दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत आयोजना संचालन गर्न सकिने देखिन्छ ।